

Шпильки-жезли із зібрання Національного музею історії України

Вархеологічних фондах Національного музею історії України зберігаються дві великі бронзові орнаментовані "шпильки". Обидві шпильки депаспортизовані, однак не викликає сумніву, що походять вони із одного (можливо, поховального) комплексу.

1. Шпилька з біконічною голівкою та перехрестям у вигляді 4 виступів [НМІУ, інв. № а211/1700] (Рис.1; 4:3). Довжина виробу 466 мм. Поверхня вкрита товстим шаром благородної патини темно-зеленого кольору. Шпилька розламана на 3 частини; патина у нижній частині голки сточена — це дає можливість припустити, що початкова довжина була не менше 47 см. Голівка біконічна, із кнопкою згори. Кнопка у вигляді перевернутого зрізаного конуса із фаскою по краю. Загальна висота голівки 24 мм, висота кнопки 4 мм. Діаметр голівки 23,2х23,7 мм, діаметр кнопки 12 мм. Нижня частина голівки плавно переходить у голку. Діаметр голки під голівкою 16 мм, на першому зламі — 12 мм, на другому зламі — 7 мм, поступово звужується до вістря. Перехрестя розташоване на відстані 106 мм від верху голівки. Перехрестя виконане у вигляді двох грибоподібних виступів, роз-

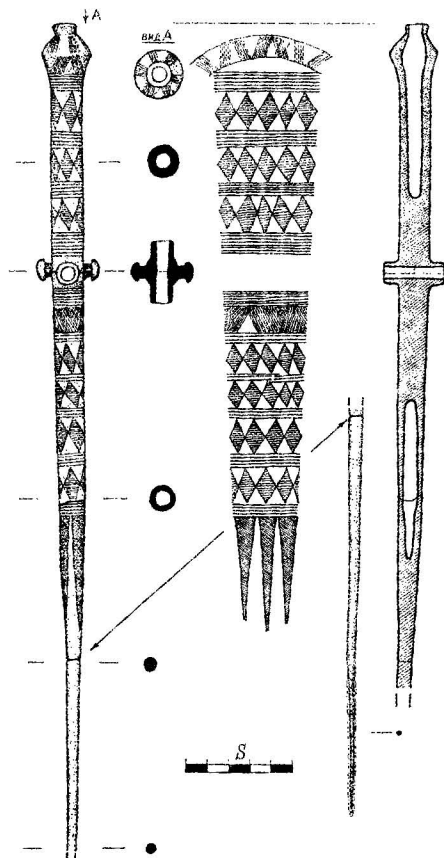

Рис.1: Шпильки-жезли з фондів НМІУ.

ташованих один навпроти одного, та двох так само розміщених порожнистих циліндричних виступів, які у перетині утворюють трубку. Ця трубка проходить тіло шпильки наскрізь. Габарити грибоподібного перехрестя 30 мм, циліндричного — 29 мм. Висота “грибків” 7 мм, діаметри їхніх голівок — 9х10,2 та 9,6х9,7 мм; діаметри ніжок — 7 та 5,5 мм відповідно. Висота трубок — 6,5 мм, діаметр — 11 мм, діаметр отвору — 6 мм.

Верхня частина голівки шпильки на глибину до 80 мм порожниста, діаметр отвору у верхній частині 6,7 мм, всередині голівки порожнина розширюється до 12 мм. Ще одна порожнина міститься на середині голки, нижче перехрестя, діаметр порожнини сягає 8 мм, довжина — не менше 72 мм. (Можливо, вся верхня полови-

на голки повинна була всередині бути порожнистою, але заплавилася внаслідок ливарного браку). Всередині трубки перехрестя зберігся ливарний шов. Ще один шов спостерігається на грибоподібних виступах у площині, перпендикулярній осі шпильки.

Верхні 275 мм шпильки прикрашені пишним заглибленим орнаментом. Від кнопки до ребра голівки розташовано 6 груп вертикальних відрізків, що розходяться від центра. На нижній поверхні бікона нанесено 7 груп відрізків, нахилених у протилежні боки; одна з груп перекреслена двома рисками. Між голівкою та перехресттям йдуть 4 групи кільцевих нарізок (згори донизу: 7–6–6–8), між якими розташовані пояси горизонтально заштрихованих ромбів, по 5 у кожному по-

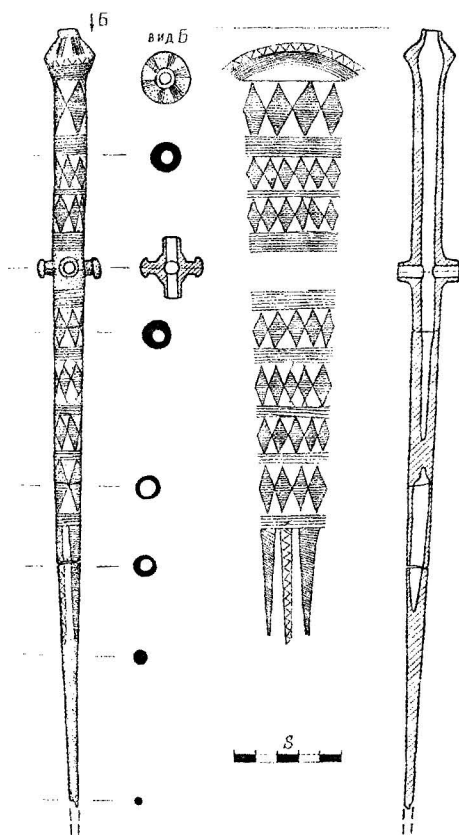

Рис.2: Шпильки-жезли з фондів НМІУ.

ясі. Нижче перехрестя йдуть ще 6 груп кільцевих нарізок (згори донизу: 7-4-3-4-5-5); між першими двома групами нанесено паркетний орнамент, а нижче йдуть пояси із заштрихованих горизонтально ромбів (згори донизу по 5-5-4-4 ромби у поясі). Від нижньої групи кільцевих нарізок вниз звисають три високі трикутники, заштриховані навскісними лініями. Вага виробу — 248,88 г.

2. Шпилька з біконічною голівкою та перехрестям у вигляді 4 виступів [НМІУ, інв. № а211/1701, старий №1381] (Рис.2; 4:4). Майже повністю аналогічна попередній. Вістря голки відламане. Довжина виробу, що збереглася — 356 мм. Представлена частина шпильки розламана на 4 фрагменти. Голівка біконічна, із циліндричною кнопкою згори, по краю кнопки фаска. Загальна висота голівки 24 мм, висота кнопки 4 мм. Діаметр голівки 24,1x24,7 мм, діаметр кнопки до 11 мм. Нижня частина голівки плавно переходить у голку. Діаметр голки під голівкою 15,6 мм, поступово звужується до вістря; діаметр голки знизу нижнього фрагмента — 4,6 мм. Перехрестя розташоване на відстані 104 мм від верху голівки, аналогічне перехрестю попередньої шпильки. Габарити грибоподібного перехрестя 30 мм, циліндричного — 28,7 мм. Висота “грибків” 6,7 та 7 мм, діаметри їх голівок 9,3x9,5 та 10x9,5 мм, діаметри ніжок 6,5x6 та 7,3x6 мм відповідно. Висота трубок 7 та 6 мм, діаметри 10x9,5 та 9,5 мм, діаметри отвору 5x5,3 та 5x5,9 мм відповідно.

Верхня частина голівки шпильки порожниста на глибину до 180 мм, діаметр отвору у верхній частині 5,5 мм; всередині голівки порожнина розширюється до 12 мм. Ще одна порожнина спостерігається на середині голки, на 12 мм нижче першої; діаметр порожнини сягає 8,4 мм, довжина — не менше 67 мм. Всередині трубки перехрестя зберігся ливарний шов. Ще один шов спостерігається на грибоподібних виступах у площині, перпендикулярній осі шпильки.

Верхні 282 мм шпильки прикрашені багатим заглибленим орнаментом. Від кнопки до ребра голівки розташовано 6 груп вертикальних відрізків, що розходяться від центра. На нижній поверхні бікона нанесено зигзаг, що утворює 12 трикутників. Між голівкою та перехрестям йдуть 4 групи кільцевих нарізок (згори донизу: 8-8-3-8/9), між якими розташовані пояси горизонтально заштрихованих ромбів (згори донизу по 4-6-6 ромбів у поясі). Нижче перехрестя йдуть ще 5 груп кільцевих нарізок (згори донизу: 7-6-4/5-4-5), між якими розташовані пояси горизонтально заштрихованих ромбів (згори донизу по 5-5-5-4 ромби у поясі). Від

нижньої групи кільцевих нарізок вниз звисають три високі трикутники, два з яких заштриховані навскісними лініями, а один (найдовший) — зигзагом. Вага виробу — 223,71 г.

Металографічний аналіз обох шпильок був здійснений Т. Ю. Гошко¹. Згідно з її висновком, для виготовлення шпильок були сформовані воскові моделі на дерев'яній основі. Після відливки обидві шпильки піддавалися куванню, яке було направлене на витягування і зміцнення вістря, свідченням чого є значне збільшення його твердості. Орнамент було виконано у техніці чеканки (карбування) і гравіювання: гравіювалися поперечні і прямовисні лінії, чеканилися всі інші². Наявність ливарних швів, на наш погляд, дає змогу все ж припускати, що шпильки відливали у складних ливарних формах, що складалася із 3–4 частин (?).

Вироби, що розглядаються, знаходять безпосередній аналог у похованні в кургані №16 Гордіївського могильника (Рис. 3). Тут також виявлені дві гіпердовгі парні шпильки із біконічними голівками та хрестоподібним перехрестям у верхній частині голок, які лежали поблизу кистей рук у залишках дерев'яних футлярів. Верхні частини шпильок багато орнаментовані. Довжина шпильок 44 та 46 см³. В.І. Клочко відніс курган 16 Гордіївського могильника до горизонту Nord. II (BD—HaA₁/1300–1200 BC)⁴.

Великі “шпильки” з біконічною голівкою та перехрестям, аналогічні гордіївським, ні на Україні, ні за її межами, невідомі. Дослідниками Гордіївського могильника відмічається синкретичний характер цих виробів. Шпильки з хрестоподібним перехрестям та грибоподібною голівкою поширені, зокрема, у культурі Ноа, але вони значно менші за розмірами від гордіївських. На території України відомо 6 бронзових шпильок ноїчного типу із чотирма протуберанцями, які різняться за формою шляпки.

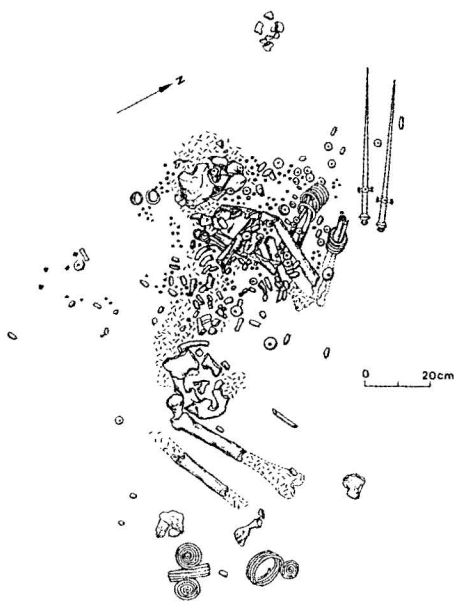

Рис.3: Поховання 16 Гордіївського могильника.

З поселення Магала (культурний шар та зольник №3) походять 4 шпильки із грибоподібною голівкою⁵ (шпильки із розкопок 1956 та 1959 рр. мають у верхній частині поздовжній отвір, що йде від центру голівки під перехрестя). Із зольника №3 поселення Магала походять також цілком аналогічна до бронзових кістяна шпилька із протуберанцями⁶. У Дніпропетровському музеї зберігається багато орнаментована шпилька із грибоподібною голівкою, нижня поверхня якої повільно переходить у верхню частину голки; шпилька, ймовірно, походить із Нижнього Подніпров'я⁷. Одна шпилька ноїчного типу має підсферичну голівку. Вона походить з поховання 75 могильника Островець культури Ноа; верхня частина цієї шпильки багато орнаментована⁸.

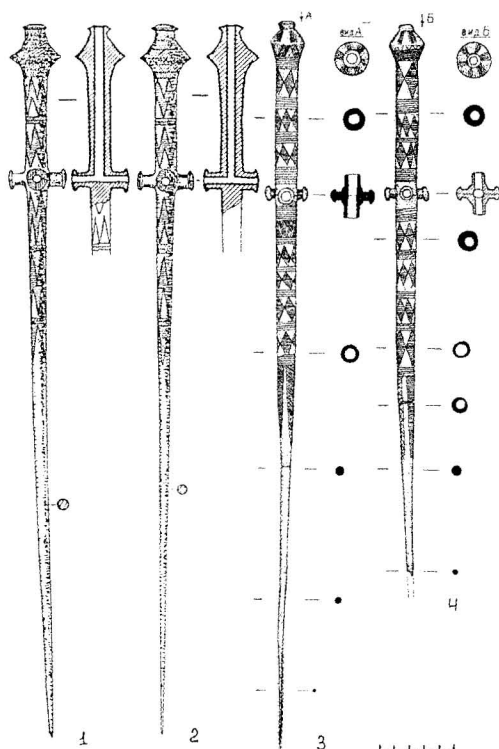

Рис.4: Шпильки—жезли із поховання 16 Гордіївського могильника (1-2) та НМІУ (3-4).

Хрестоподібне перехрестя із грибоподібними голівками та кулясте навершя із диском під ним мають бронзові шпильки культури Станово, зокрема із Обава—III⁹, Худловського скарбу¹⁰. Дві шпильки з Худлова¹¹ у 2003 р. були передані з колекції С. М. Платонова до Національного музею історії України [НМІУ, інв. №№ а1300, а1301]. Цілі шпильки з Худлова мають довжину 46 та 45 см. “Шпильки” становської культури зі скарбу Оппай в Угорщині мали довжину 89,5 та 90,8 см¹². Е. А. Балагурі відносить культуру Станово до періоду BrD за Рейнеке — 1300–1200 BC¹³.

Із Лубенського скарбу, що знаходиться у приватній колекції С. М. Платонова, походять дві гіпердовгі шпильки із грибоподібними голівками, перевитою “ручкою”, “упором” з трьох грибоподібних виступів та перевитою у верхній частині голкою. Довжина цих виробів 46,5 см. В. І. Клочко припускає, що їх могли

використовувати як символічні предмети та датує періодом 900–800 BC¹⁴ (на наш погляд, таке датування є дещо завищеним).

Три шпильки з трьома виступами на голці зберігаються у фондах НМІУ [інв. №№ а211/1702; Б28–5211; Б813]. Одна з них походить з Трахтемирова, дві інші депаспортизовані (із Середнього Подніпров'я?)¹⁵. Депаспортизований виріб, який О. І. Тереножкін наводить як цілий, має конічну голівку та грибоподібні виступи; вістря голки відламане (довжина частини, що збереглася, сягає 209 мм) [інв. № а211/1702]. О. І. Тереножкін відніс ці вироби до передскіфського часу. Ще одна депаспортизована шпилька із трьома протуберанцями має підсферичну голівку та сліди орнаментування у верхній частині, ритуально деформована [НМІУ, інв. № Б28–2113]. Шпилька помилково представлена в експозиції НМІУ, що присвячена чорноліській культурі.

Невелика шпилька із грибоподібною шляпкою та трьома виступами на голці походить із могильника висоцької культури Лугове (Чехи)¹⁶. Уламок такої самої шпильки було знайдено у Верхньому Подністров'ї¹⁷.

Віддалені паралелі можна провести також із маленькою шпилькою із поховання волинської групи тшинецького культурного кола в Івання (курган 2, поховання 4). Вона має чотирикутну у перетині голівку, як і шпильки Гордіївки та НМІУ — порожнисту всередині, та 4 виступи на голці¹⁸. Довжина цієї шпильки (згідно з фотографією у першій публікації) не перевищує 10 см¹⁹. Радіовуглецева дата кургану 2 в Івання, отримана у другій половині 60-х років ХХ ст. у Гронінгені — 1285 ±35 років до н.е.²⁰ — була калібрована: GrN-?, 3235±35 BP, 1525–1435 cal BC (68,2%)²¹.

Значно ближчими до шпильок зазначеного типу за розмірами та можливим призначенням стоять шпильки із бокалоподібними (келихоподібними) навершьями (але без перехрестя), відомі у “передлужицькій” культурі у Польщі (Рис.5:2–6)²². Шпилька із бокалоподібним навершям знайдена також у Кленчанах (під Жежувом); вона була віднесена Б. О. Рибаківим до тшинецької культури²³; М. Гедл відносить цю шпильку до ранньої фази тарнобжезької групи лужицької культури — польського варіанту культур полів поховальних урн²⁴ (Рис.5:1). Ці шпильки не мають протуберанців, але їхні голівки, як і у гордіївських та з НМІУ, багато прикрашені чеканим орнаментом. Розміри ряду таких шпильок перевищують 30 см. Ключем до розуміння призначення цих шпильок, можливо, є тлумачення Б. О. Рибаківим виробу з Кленчан у якості ритуального жезла: “Это — своеобразный бронзовый скипетр полуметровой длины. Скипетр украшен девятью горизонтальными кольцами

и завершается массивным навершием, напоминающим головку спелого мака. Навершие, полое внутри, представляет собой как бы небольшой (8 см) сосуд, открытый сверху. Такая своеобразная конструкция заставляет вспомнить священные жезлы русальцев, народных волхвов, проводящих празднества русалий в Болгарии”²⁵.

Л. С. Ключко розглядає гіпердовгі шпильки з Гордіївки як сакральні речі. За її припущенням, вони імітують веретено, оскільки верхня частина виробу своїми обрисами схожа на прясельце. Крім загальних міркувань щодо уявлень деяких народів про “жінку, в руках у якої нитка життя”, Л. С. Ключко на підтвердження своєї думки наводить веретено із навершям у вигляді скульптурного зображення качки, яке походить із скіфського кургану Куль-Оба та тривалий час вважалося “скіпетром цариці”²⁶.

В плані визначення використання гіпердовгих “шпильок”, в тому числі з Гордіївки та НМІУ, на нашу думку, слухним є припущення Г. М. Бузова щодо використання кістяних молотчкоподібних шпильок доби ранньої-середньої бронзи. Слідом за В. Я. Кияшко, Г. М. Бузов розглядає ці шпильки як “індивідуальний “портативний” олтар (вівтар)”, а також припускає, що деякі великі кістяні молотчкоподібні шпильки могли використовувати також у якості колючої зброї для жертвоприношення”²⁷.

Підводячи підсумки, вважаємо, що “шпильки” розглянутого типу з Гордіївки та НМІУ не є жіночими прикрасами, а є інсигніями влади, які поєднують у собі владні та сакральні функції. Цьому не протирічить також висловлена раніше двома з авторів цієї статті думка про використання цих виробів у якості парадної або ритуальної зброї на зразок стилетів”²⁸. Як було зазначено стосовно усіх

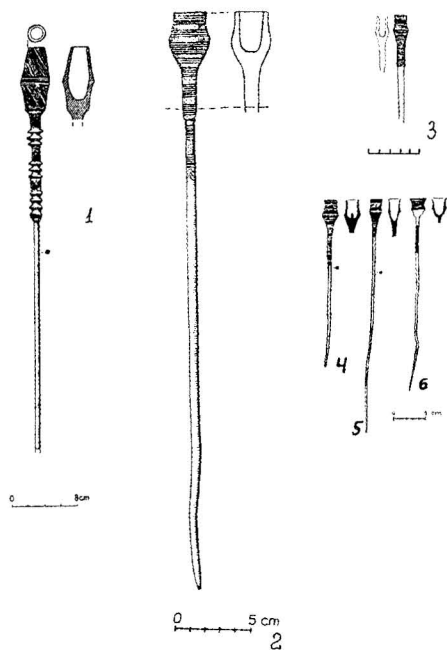

Рис.5: Шпильки-жезли із бокаловидними навершиями тарнобжезької групи з Кленчан (1) та передлужицької культури (2-6).

типів гордіївських шпильок, розміри верхніх частин виробів цих типів відповідають розмірам кисті руки і могли слугувати рукоятями (руків'ями). До висновку щодо використання “шпильок” із НМІУ у якості зброї на зразок стилетів дійшла також Т. Ю. Гошко, підкріпивши його спостереженням про підвищення твердості вістря обох виробів внаслідок їх кування по охололому металу²⁹.

Вірогідно, цей тип шпильок сформувався у Правобережному Лісостепу України під впливом із західного ареалу тшинецького культурного кола (великі жезли із порожнистим біконічним навершям) та Карпато–Дунайського регіону (хрестоподібні перехрестя із грибоподібними навершлями). Саме ці складові (північно–західна — тшинецька і південно–західна — ноа–сабатинівська) в першу чергу знайшли відображення і в інших проявах матеріальної культури гордіївсько–білогрудівської групи тшинецького культурного кола (ТКК). До НМІУ такі шпильки, враховуючи розташування Гордіївського могильника, могли потрапити із Середнього Подніпров'я (скоріш за все з Черкащини ?) або лісостепового Побужжя. На наш погляд, шпильки з НМІУ можна слідом за гордіївськими віднести до горизонту Nord. II (1300–1200 BC) гордіївсько–білогрудівської групи ТКК³⁰.

¹ Гошко Т. Ю. Два бронзові вироби з фондів Національного музею історії України // На пошану С.С. Березанської (збірка наукових праць). — К.:Шлях, 2005. — С. 235–240.

² Там само. — С. 236.

³ Березанская С. С. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге // РА. — 1999. — № 4. — С.137–138, рис.5: 9–10; Berezanskaja S. S., Kločko V. I. Das Graberfeld von Hordeevka. — München, 1998, tabl. 26, 27: 1, 2.

⁴ Kločko V. I. Die Süd — und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und frühen Jahrtausend v. Chr // Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. — München, 1998. — S. 343, abb. 2:14.

⁵ Смирнова Г. И. Отчёт Западноукраинской экспедиции Государственного Эрмитажа за 1956 г. // НА ИА НАНУ, № 1956/20. — С. 22, фото 18:4; Смирнова Г. И. Экспедиционный отчёт о раскопках поселения возле с. Магала Черновицкой области // НА ИА НАНУ, № 1957/22, ф. эксп. №2893. — С. 4, фото 10:7; Смирнова Г. И. Отчёт Западно–Украинской экспедиции Гос.Эрмитажа за 1959 г. Раскопки поселения у с. Магала Черновицкой обл.// НА ИА НАНУ, № 1959/28, ф. эксп. №3369. — С.6, фото VII:8; Смирнова Г. И. Отчёт о работе Западноукраинской экспедиции за 1968 г.// НА ИА НАНУ, № 1968/33. — С.13, табл. XXIII:3.

⁶ Смирнова Г. И. Отчёт о работе Западноукраинской экспедиции за 1968 г. — С.12, табл. XXI:4.

⁷ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на юго–западе СССР. — М.: Наука, 1976. — С. 128, табл. XL:24; Шарафутдинова И. Н. Бронзовые украшения сабаатиновской культуры (к вопросу о контактах) // Межплеменные

связи эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 74, рис.2:10.

⁸ Балагури Е. С. Звіт про розкопки могильника пізньобронзового часу біля с. Островець Станіславської обл. у 1959 р. // НА ІА НАНУ. — № 1959/27. — С.7, табл.ІІ:1; Черных Е. Н. Вказана праця. — С. 128, табл. XL:25.

⁹ Балагури Э. А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. — Ужгород: УжНУ, 2001. — 392 с. — рис. 81:23.

¹⁰ Кобаль Й. В. Скарб доби пізньої бронзи з Худлова // Археологія. — 1999. — №3. — С. 109–110, рис. 2:4 — 7.

¹¹ Там само. — С.108–112. — рис. 2:4, 6.

¹² Kovacs T. Die Bronzezeit in Ungarn. — Budapest: Corvina, 1977. — S.65 (цит. по Буров Г.М. Молоточковидные булавки как фетиш сельскохозяйственных культов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многовальной керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 8, рис.1).

¹³ Балагури Э. А. Население Верхнего Потисья... — С. 390.

¹⁴ Ключко В. І. Лубенський скарб // Пам'ятки України. — 2003. — №4. — С.31–32 рис.2; Ключко В. І. Культура населения Північного Причорномор'я киммерійської доби // ПЛАТАР: Колекція предметів старовини родин Платонових і Тарут. Каталог. — К., 2004. — С.79, п.7.

¹⁵ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К.: изд. АН УССР, 1961. — С.167, рис.111:5–7.

¹⁶ Sulimirski T. Kultura wysocka. — Krakow, 1931. — 203 s., tabl.XXV:9.

¹⁷ Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // ЗНТШ. — том ССХХХV. — Львів. — 1998. — С.193–247, мал. 3:6.

¹⁸ Свешников І. К. Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції в 1966 р. // НА ІА НАНУ. — №1966/72; ф. експ. №4376. — табл.10:2; Свешников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА. — 1968. — №2. — С.159–168. — рис.4:2.

¹⁹ Свешников И. К. Раскопки кургана бронзового века у с. Иванье Ровенской области // АО 1966. — М., 1967. — С.197–199. — фото.

²⁰ Свешников И. К. Богатые погребения комаровской... — С.159–168.

²¹ Górski J., Lysenko S., Makarowicz P. Radiocarbon chronology of the Trzciniac Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins // В-PS. — Poznan, 2003. — Vol.12. — P.253–306, tabl.4:3.

²² Kozłowski L. Wczesna, starsza i spodkowa epoka brązu w Polsce. — Lwow, 1928. — S.84, tabl.X:5; Gediga B. Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu “kultury przedłużyckiej” // Prahistoria ziem Polskich, t.III, 1978. — S.151, tabl. XLIV:6, rys.58: a,b,c.

²³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1981. — С. 255, рис. на с.253.

²⁴ Gedl M. Die Tarnobrzeg-Gruppe der Urnenfelderkultur // Die Urnenfelderkultur Mitteleuropas (Symposium Liblice, 21–25.10.1985). — Praha, 1987. — S.361, abb.5:1.

²⁵ Рыбаков Б. А. Вказ. праця. — С. 255.

²⁶ Ключко Л. С. Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур // "Trzciniec" — system kulturowy czy interkulturowy proces. — Poznan, 1998. — С.335; Ключко Л.С. Реконструкція давнього вбрання за археологічними матеріалами // Пам'ятки України. — 2003. — №4. — С. 28.

²⁷ Буров Г. М. Вказ. праця. — С. 7.

²⁸ Лисенко С. Д., Лисенко С. С. До питання про функціональне використання металевих браслетів і шпильок епохи пізньої бронзи // Доповідь на VII Міжнар. арх. конф. студентів та молодих вчених у Львові, 1999; Лисенко С. Д., Лысенко С. С. О возможном функциональном использовании некоторых браслетов и булавок эпохи поздней бронзы // Искусство и религия древних обществ. — Луганск. — С.64–69 (надана до друку у 2002 р.).

²⁹ Гошко Т. Ю. Вказ. праця. — С.237.

³⁰ Górski J., Lysenko S., Makarowicz P. Radiocarbon chronology of the Trzciniec... — P.289–291.